

ВСТУПНЕ СЛОВО

Микола БЕВЗ, проф., д-р арх.,
зав. кафедри реставрації і реконструкції
архітектурних комплексів НУЛП,
професор Люблінської політехніки

ОБОРОННІ СПОРУДИ СЕРЕДМІСТЬ ЛЬВОВА: ЗАВДАННЯ ІНВЕНТАРИЗАЦІЇ, ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ

***Анотація:** Розкрито завдання досліджень оборонних ліній довкола старого та нового середмістя у місті Львові. Акцентовано на практичній стороні виконання ідентифікаційних робіт у зв'язку із втратою низки об'єктів Високого оборонного муру (пам'ятки архітектури і містобудування №327 «Стіни міських укріплень XIV-XV ст.» у державному реєстрі) у Львові під час виконання «реконструкції» вулиці Лесі Українки у 2012 році.*

***Ключові слова:** міські укріплення середмість, пам'ятки оборонної архітектури, інвентаризація, реставрація.*

***Annotation:** Are presented assignment of studies of defensive lines around old and new downtowns in the city of Lviv. The accent takes place on the practical side of identification works in connection with the loss of several objects of High defensive wall in Lviv (monuments of architecture and urban planning № 327 "Walls of the city fortifications XIV-XV centuries" in National register) during the works of "reconstruction" Lesia Ukrainka street in 2012.*

***Key words:** defensive lines of downtown, monuments of defensive architecture, inventory works, conservation.*

Актуальність дослідження. Архітектура укріплень середмість – це тема, яка ще не викликала великої уваги дослідників. Причину цього можна вбачати у дуже мізерній збереженості об'єктів середміських укріплень. За винятком Львова та Кам'янець-Подільського такі об'єкти є втраченими і часто майже не надаються для локалізації. Прикладом тут можуть бути міста Бучач та Підгайці, в яких за історичними згадками існували міські муровані укріплення, але про які майже нічого не знаємо. Про існування колись середміських фортифікацій в інших містах регіону Західної України згадується лише принагідно в роботах присвячених міській історії.

За останні роки у справі дослідження укріплень середмість намітилися певні зрушення у позитивний бік, завдяки магістерським або дисертаційним дослідженням, які виконуються на кафедрі Реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Львівської політехніки. Можемо вказати на роботи Зоряни Лукомської (магістерська робота та кандидатська дисертація) [1, 2], Ольги Оконченко [3], Олега Рибчинського [4], Володимира Бевза (магістерська робота, 2011 р.) [5]. Також за цією темою була виконана низка цікавих досліджень спеціалістами інституту «Укзахідпроектреставрація» – Володимира Вуйцика, Романа Могитича та Сергія Кравцова [6, 7, 8, 9]. У цій групі наукових робіт, переважають дослідження мурованих об'єктів середміських укріплень періоду 14-16 століть – часу, коли

були поширені муровані міські оборонні стіни (Львів, Жовква, Кам'янець-Подільський) або об'єктів нової бастіонної архітектури 17 ст. (Броди, Івано-Франківськ). Натомість зовсім недослідженим є питання про архітектуру земляно-дерев'яних фортифікацій княжої доби, хоча об'єктів для яких можна було б виконати наукові реконструкції таких об'єктів в Західній Україні не бракує. Слід згадати у зв'язку з цим – Белз, Звенигород, Галич, Львів, Буськ, Белз, Жидачів та ін. Збережені залишки земляних укріплень у цих містах потребують ґрунтовних археологічних досліджень найновішими методиками. На жаль, такі роботи сьогодні виконати майже неможливо як з технічного погляду, так і за відсутності відповідного досвіду та фінансування. Нез'ясованими залишаються також питання про перебудовні і модернізаційні процеси на міських оборонних стінах чи іншого виду фортифікаціях у той же період 14-17 ст. Наприклад у Львові з історичних джерел відомо про багатократні перебудови веж, перетворення їх у башти, про побудову на міських стінах гурдицій, згодом машикулів та ін. Проте детальної реконструкції таких перебудов досі не маємо. Винятком тут є дослідження будівлі міського арсеналу, етапи розвитку якого простежено та відтворено у науковій роботі К.Присяжного, Т.Казанцевої та О.Предко [10].

Мета дослідження: метою нашої публікації є, на прикладі Львова, розкрити завдання досліджень та методику консервації залишків унікальних середньовічних оборонних комплексів найстаріших частин західноукраїнських міст.

Виклад основного матеріалу. Від часу заснування Львів був добре укріпленим містом. На жаль, маємо дуже мало інформації про його перші укріплення княжих часів. Вони відомі лише за фрагментарними історичними згадками. Спеціальних археологічних розкопок у місцях вірогідного знаходження давніх укріплень не проводилося, за винятком Високого Замку. Прийнято вважати, що як замок, так і місто (посад чи середмістя) у княжі часи мали дерев'яні оборонні споруди (так подають Львів на графічних реконструкціях Т.Трегубова, І. Базарник, О.Чоловський, А.Рудницький, А.Мартинюк-Медвецька) [11, 12, 13, 14, 17]. Якщо О.Чоловський, А.Мартинюк-Медвецька, Р.Могитич, Ю.Диба і В.Петрик [14, 15, 16, 17, 18], дискутують про локалізацію, розпланувальну структуру та загальний обрис території княжого посаду, то Т.Трегубова, І. Базарник, А.Рудницький подають графічні (та навіть об'ємні) реконструкції княжого міста, рисуючи на них систему укріплень земляно-дерев'яного типу [12, 13]. Проте в їхніх публікаціях не подано обґрунтування та докладної аргументації характерних рис архітектури цих укріплень, – їх висоти, детальної конструкції, розміщення веж і брам, профілю валів і ровів, товщини і характеру стін та ін. До того ж їхні реконструкції суттєво різняться між собою: І.Базарник оточує оборонною дерев'яною стіною лише город (тобто княжу частину поселення), який розміщує на горі Будельниці (також звана Княжою горою, Лисою горою*, Кальварією**). Посад (тобто торгово-ремісничу частину міста) за його версією не мав укріплень (іл.3). Т.Трегубова повторює його схему, також не подаючи укріплень довкола посаду (її ілюстрація, на жаль, не надається до друку через дуже малий розмір зображення у книзі [11]). Єдиною останньою працею, в якій виконано спробу обґрунтувати величину першого посаду, планувальну структуру його території та розміщення брам і оборонних стін, є поки

* В.Томкевич називає її Лисою горою (Tomkiewicz Wl. Dzieje obwarowan miejskich Lwowa. – KaiU. – N . – Warszawa, 1972. – S. 93). Така ж назва уживається А.Чоловським [14].

** Диба Ю., Петрик В. ... - С. 40 [].

що гіпотеза кандидата архітектури Р.Могитича [15, 16] (іл. 5). Проте автор також не до кінця впевнено реконструює біг оборонної лінії старого середмістя, залишаючи північно-східний наріжник без укріплень (у першій версії плану). Згодом він доповнює свою схему пов'язуючи посад і город у дводільну схему зі спряженою системою ліній оборони. Ще у XIX ст. спробу накреслити лінію меж та укріплень княжого Львова зробив історик Ізидор Шараневич (іл. 1). Проте на його схемі розміщено лише окремі об'єкти старого Львова без показу розпланувальної структури посаду та города, проводячи півколом лінію оборонних укріплень посаду [19, 20].

Зважаючи на дискусійність наведених вище реконструкцій та гіпотез, вважаємо, що сьогодні дуже важливим є питанням про археологічні дослідження території княжого міста та її центру – площі Старий Ринок. Такі дослідження могли би вказати якими ж були забудова, планувальна структура та укріплення первісного середмістя. Це питання актуальне ще й тому, що версії окремих дослідників щодо локалізації ліній цих укріплень є часом діаметрально протилежними (Могитич, Рудницький, Дибя, Петрик [14, 15, 16]). На дискусійності більшості версій дослідників щодо локалізації меж давнього Львова акцентує увагу у критичному аналітичному огляді історик Олександр Шишка [19, 20]. На занедбаності та недослідженості найстарішої (власне давньоукраїнської) ділянки Львова неодноразово наголошували останніми роками й ті польські історики, які цікавляться нашим містом. На жаль, ця очевидна для дослідників архітектури старого Львова, пам'яткоохоронців та істориків проблема, залишається невидимою для посадовців міської ради. Наша акцентація на нагальності заходів з регенерації ділянок довкола Старого Ринку залишалася дотепер без уваги (див., наприклад, матеріали міжнародної конференції «Проблеми збереження ...», 2006 р. [18]. Шикуються проекти впорядкування арсенальних площ, забудови Цитаделі, «реконструкції» площі Ринок, натомість найважливіша в давньоісторичному контексті ділянка Львова не може дочекатися хоча б дослідницького проекту.

Важливо підкреслити той факт, що львівський посад руського часу ще наприкінці XIII або у першій половині XIV ст. мав юрисдикцію німецького права. Про це вперше згадували українські та польські дослідники XIX-поч.XX ст., припускаючи, що надавцем міського права був король Лев (про це згадують історик Д.Зубрицький, а також В. Відавський). Позаяк поселення мало самоврядні права воно не могло бути неурфортифікованим. Тому слід продовжувати шукати сліди укріплень старого середмістя XIII-XIV ст. Ці укріплення могли виступати у формі валу з дерев'яним завершенням, але могли бути й з мурованою стіною на валу. Котра, зрештою, також могла мати дерев'яні надбудови. Більшість дослідників реконструює укріплення города-замку Лева, оскільки про нього є письмові згадки (перша з 1261 р. про його руйнування, друга – з 1283 р. про спалення городу татарами та про його відбудову і уфортифікування) [21, с. 265]. Я.Відавський вважає, що поселення руського часу складалося з трьох частин – городу (города), підгороддя і посаду, але локалізації всіх об'єктів не подає. Посад на його думку лежав у ділянці нинішньої площі Старий Ринок, на північ від пізніше закладеного нового середмістя. Інакше називає частини поселення руських князів та королів В.Томкевич. Він називає – «город що розташований при замку, а також – пригороддя, що терасно спадає від города і підгороддя, яке локалізується в околиці Старого Ринку і сусідніх вулиць» [22, с. 96]. Я. Вітвіцький подібно до інших польських істориків локалізує місце города на Княжій горі, вважаючи, що під ним лежало «придорожнє підгороддя» [23, с. 139]. Його гіпотеза різниться тим, що називає лише дві частини руського поселення – город і підгороддя, називаючи город іноді

замком та ототожнюючи підгороддя із посадом чи властиво містом. Він єдиний серед дослідників конкретно вказує по якій лінії могли проходити укріплення міста (підгороддя). Від города лінія укріплень спадала до півночі вздовж вулиці Медової, а південне прясло йшло вздовж площі Краківської. На його думку із заходу Львагород не мав спеціально будованих тривалих укріплень, позаяк тут перешкодою для ворожої атаки була багниста долина Полтви [23, с. 139].

Невизначеність щодо меж, типу планувальної структури, наявності укріплень міста руського часу потребує поступового наукового розв'язання. Крім археологічних досліджень слід активізувати й інші ретроспективні студії території вірогідної локалізації посаду й першого міста. Ці студії мусять бути комплексними й об'єднати спеціалістів різних галузей історичної та архітектурної науки. Можемо висловити свої міркування щодо засад архітектурно-планувальної та просторової структури поселення XIII-поч. XIV ст.:

А) слід розрізнити два різні періоди розвитку архітектурно-планувальної структури давнього ремісничо-торгового поселення; перший – долокаційний, або як вже вище називалося, існування «посаду»; другий – локація середмістя Левом Даниловичем на німецькому самоврядному праві у 1270 р.;

Б) торгово-ремісничий посад з першого періоду за тодішніми правилами мав би мати нерегулярну розпланувальну структуру вуличної мережі, генеза і розвиток якої був пов'язаний із городом та диктувався топографією місцевості; локоване Левом середмістя (очолюване війтом як головою самоврядної громади), мало би мати регулярну розпланувальну структуру вулиць;

В) центром торгово-ремісничого посаду мусіла бути центральна площа (торг), яка традиційно вирішувалася трикутної чи нерегулярної видовженої форми у плані; іноді центром посаду виступала довга широка вулиця (наприклад, вул. Довга в Кракові, що була ядром посаду з назвою «Окул» XII ст. під Вавелем [25, с.47]); центром локаційного середмістя як правило є велика площа; зазвичай вона має бути регулярних обрисів, найчастіше прямокутна у плані (ринок);

Г) торгово-ремісничий посад столичного поселення як правило мав лінію простих укріплень з двома чи трьома брамами та надбрамними чи прибрамними вежами; ця лінія складалася з валу, який увінчувався дерев'яно-камяною стіною початково без веж та зовнішнього рову; у XIII ст. зустрічаються й муровані бланковані стіни на верху валу; середмістя на німецькому праві, як правило оточувалося мурованою стіною та ровом, подібно маючи дві-три брами з вежами та зрідка поставлені вежі на оборонному мурі у найвідповідніших місцях – на поворотах муру, у наріжниках, у найбільш загрозованих місцях);

Д) важливою характеристикою оборонного поясу міста є його конфігурація: старіша схема укріпленого поясу мала як правило округлу форму у плані (це зумовлено тим, що основним елементом укріплення був штучний насипний чи деревино-земляний вал, вже на якому влаштовувалися надбудови; очевидно, що повороти валу під прямим кутом не були зручними у виконанні і малоприсадними для ефективно оборони при такому методі зведення; тому стара схема укріплень посаду мала форму плавної лінії, що оббігала город чи посад без різких поворотів); середмістя на німецькому праві, для оборони яких переважно виконувалися муровані стіни з бойовим хідником та бланками могли бути виконані ламаною або прямокутною конфігурацією у плані; хоча зустрічаються випадки, коли середмістя локувалося методом реконструкції старішого посаду і зберігало округлі у плані лінії мурованих фортифікацій (наприклад, Легніца, Каліш, Краків, Люблін та ін.);

Е) торгово-ремісничий посад найчастіше був тією частиною поселення, яка прилягала до оборонних стін міста-замку (садиби володаря) чи підгороддя (місце шляхетських дворів та головної святині); локація середмістя могла відбутися на терені відособленому від існуючих укріплень замку чи підзамча; іноді середмістя локувалося на місці посаду чи підгороддя (найчастіше таке траплялося у випадку якихось катаклізмів, чи то пожежі, чи військових знищень); у такому випадку часто спостерігається адаптація старої розпланувальної структури до нової сітки, зберігаючи окремі старі елементи.

Є) приклад Кракова та Вроцлава показують, що в межах посаду в XI-XIII ст. система розселення мешканців відбувалася етнічними групами; подібна картина спостерігається у першій фазі розвитку в локованих середмістях;

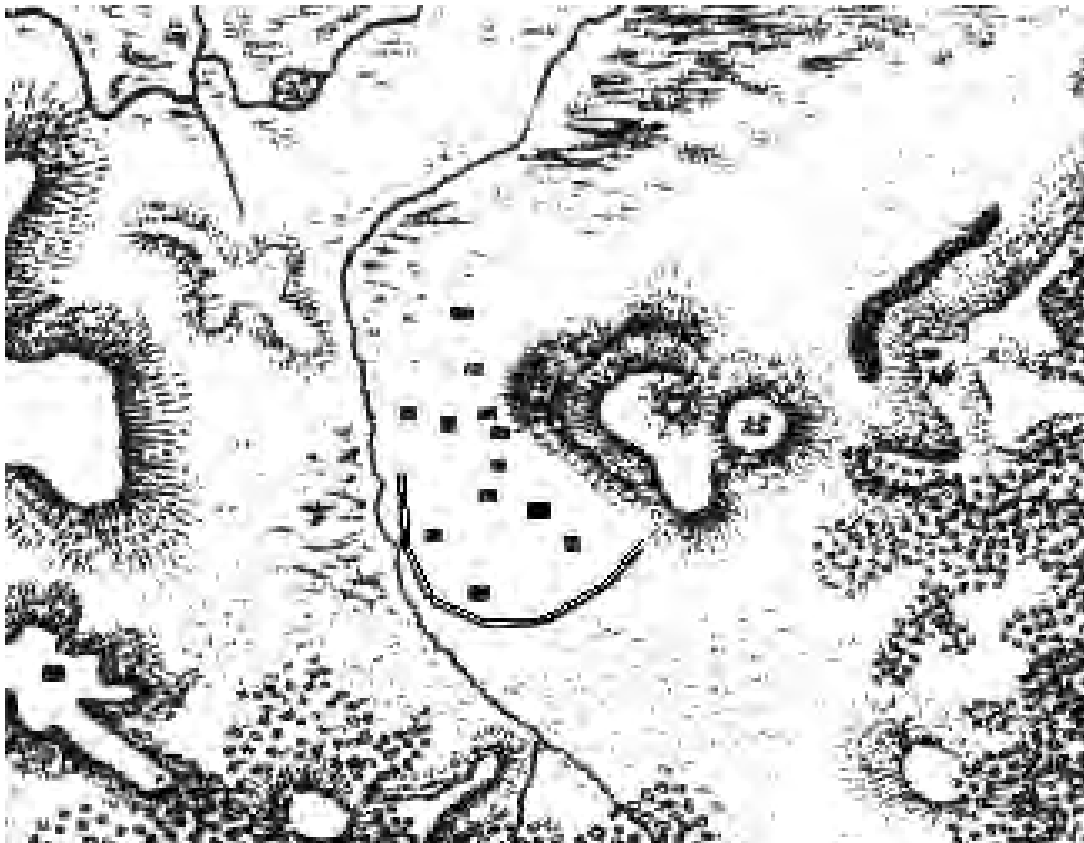
Ж) із західноєвропейських прикладів архітектурно-розпланувальної організації середмість виникає цікава закономірність, що локалізація замку у наріжнику середмістя (згадаймо Низький замок у Львові) – це той принцип, який спостерігається у дільницях так званих «старих міст», тобто долокаційних, а якщо локаційних, то періоду до XIV ст. [24]. Прикладами є міста – Бранево, Каркассон, Дрезден, Ельблонг, Гетинга, Глогув, Кассель, Краків, Лянгензальца, Ниса, Пархім, Познань, Зальцведель, Свидниця, Тулуза та ін. [24].

Наведений список засад організації просторової та розпланувальної структури посаду та середмістя не є вичерпний. Застосування цих засад до аналізу архітектурно-розпланувальної структури Львова XIII-поч. XIV ст. може бути особливо ефективним з позиції уточнення головних елементів містобудівної структури та ліній фортифікацій посаду, а також старшого середмістя. Поглиблений аналіз може дати відповідь й на питання про те чи були у давньому Львові дві різні дільниці локовані і розплановані на німецькому праві, чи це була одна дільниця, але яка мала два етапи розвитку – старіший (1270 чи початку XIV ст.) та новіший після релокації 1356 р.

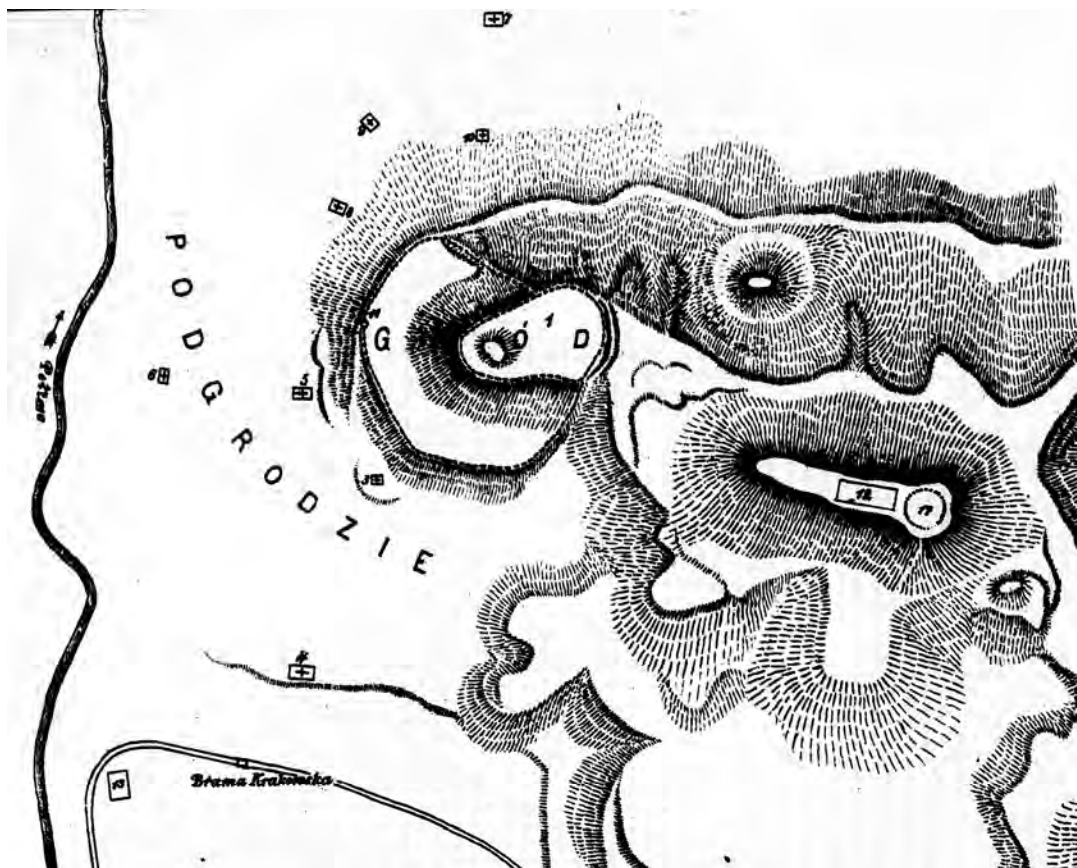
Література:

1. Лукомська З.В. *Розвиток розпланувально-композиційної структури середмістя Івано-Франківська у XVII-XX ст. – Автореф. дис. ... канд. арх.* – Львів: НУЛП, 2007. – 20 с.
2. Лукомська З.В. *Оборонна система міста Івано-Франківська. Існуючий стан // Проблеми теорії та історії архітектури. Збірн.наук.праць ОДАБА. – Одеса: 2005. – Вип. 6. – С. 75-79.*
3. Оконченко О. *Архітектура оборонних укріплень Жовкви XVII ст. Магістерська робота. Наук.кер.: доц. М.Бевз.* – Львів: НУЛП, каф. ПРАК, 2006 р.
4. Рибчинський О. *Замок в Підгайцях та його оточення на початку XIX ст. // Підгайці та Підгаєччина. Науково-краєзнавчий збірник. – Тернопіль: Терно-граф, 2012. – С. 340-348.*
5. Бевз В.М. *Графічна реконструкція Високого оборонного муру львівського середмістя станом на XIV ст. Магістерська робота. Наук.кер.: доц. Ю.Дубик, доц. Р.Могитич.* – Львів: НУЛП, каф. ПРАК, 2011 р.
6. Вуйцик В.С. *Фортифікатори Львова 15 – 17ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація” – Львів: 1994. – № 2 – с. 18-23;*
7. Могитич Р. *Розвиток міських фортифікацій середньовічного Львова // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів: 1997. – № 8. – С. 49-52.*
8. Могитич Р. *Розвиток урбаністичного середовища Львівського середмістя у другій половині 13 – на початку 20 ст. – Автореф. дис. канд. арх.* – Львів: НУЛП, 2003. – 16 с.

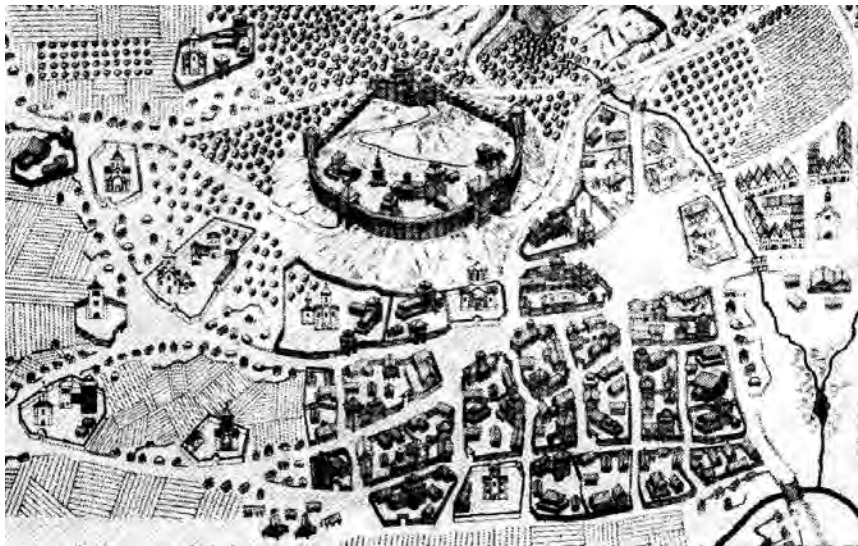
9. Кравцов С. Принципи регулярного містобудування Галичини XIV-XVII ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів: 1997. – № 8. – С. 112-184.
10. Присяжний К., Казанцева Т., Предко О. Міський арсенал у Львові – пам'ятка архітектури 16 ст. Реконструкція етапів будівництва // Галицька брама. Фортифікації Львова. – Львів: Центр Європи, 1998. – № 3 (39). – С. 6-7.
11. Трегубова Т., Мих Р.М. Львів. Архітектурно-історичний нарис. – Київ: Будівельник, 1989. – 270 с.
12. Трегубова Т. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами // Архітектурна спадщина України. – Київ: “Українознавство”, 1996. – Вип. 3. Част. друга. – С. 17-31.
13. Історія Львова / Сливка Ю.Ю., Стеблій Ф.І., Баран В.К. та ін. Київ: Наукова думка, 1989. – С. 14 (графічна реконструкція І. Базарника уміщена вперше у цьому виданні).
14. Czotowski A. Lwów za ruskich czasów. – Lwów, 1891. – 80 s.
15. Могитич Р. Розвиток Княжого Львова // Княжий Львів. Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 1996. – №12. – С. 6-7;
16. Могитич Р. Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 2001. – №9-10 (81-82). – С. 6-8.
17. Мартинюк А. Терени давнього Львова // Княжий Львів. Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 1996. – №6, 12. – С. 10, 11.
18. Діба Ю., Петрик В. Планувальна структура “долокаційного” Львова // Семінарії “Княжі часи”. – Львів: Манускрипт, 2002. – С. 40-59.
19. Шишка О. Наше місто – Львів. – Львів: Центр Європи, 2000 р. – С. 14-16.
20. Шишка О. Львів давній – дискусії сучасні // Княжий Львів. Галицька брама. – Львів: Центр Європи, 1996. – №6, 12. – С. 10, 11.
21. Widawski J. Obwarowania srodmiejske. – Krakow, 1978. – 340 s.
22. Tomkiewicz W. Dzieje obwarowań miejskich Lwowa // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – T. XVI. – Z. 2-3. – Warszawa : 1971. – S. 93-137;
23. Witwicki J. Obwarowania srodmiescia Lwowa // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki.- T. XVI. – Z. 2-3. – Warszawa : 1971. – S. 139 – 204;
24. Słoń M. Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie. – Wrocław, 2010. – 742 s.
25. Książek M. Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku. – Krakow: Politechnika Krakowska, 1992. – 147 s.

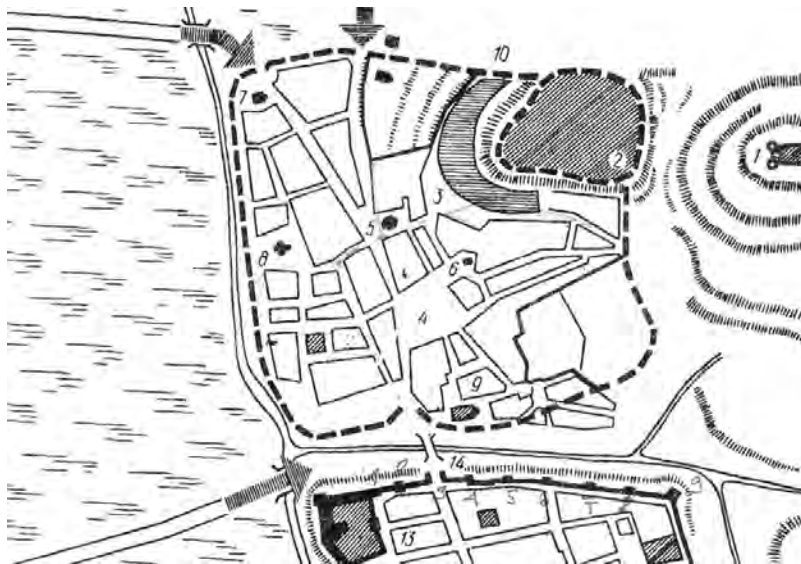
Ил. 1. Схема укріплень львівського города і посаду за І.Шараневичем

Ил. 2. Укріплення города і підгороддя за руських часів за версією О.Чоловського [14]

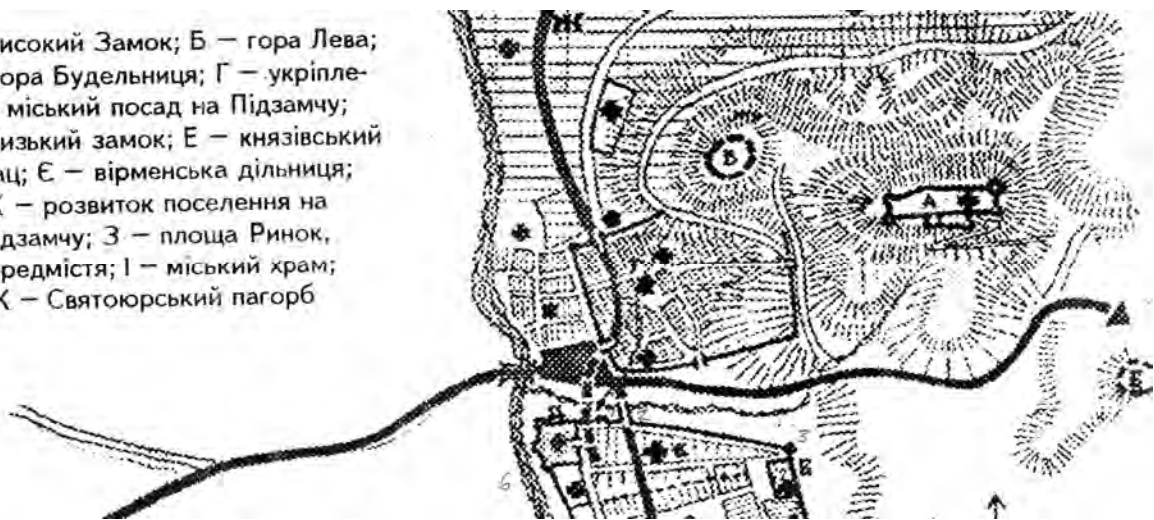

Іл. 3. Укріплення города і підгороддя за версією І.Базарника [14]

Іл. 4. Схема укріплень львівського города і посаду за А.Рудницьким

- А – Високий Замок; Б – гора Лева;
 В – гора Будельниця; Г – укріплений міський посад на Підзамчу;
 Д – Низький замок; Е – князівський палац; Є – вірменська дільниця;
 Ж – розвиток поселення на Підзамчу; З – площа Ринок, Середмістя; І – міський храм;
 К – Святоюрський пагорб

Іл. 5. Схема укріплень львівського города і посаду за Р.Могитичем